

Xıdır Nəbi bayramında magiya və Xızır-İlyas paraleлизmi

Sakir ALBALIYEV,
AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
albaliyevshakir@gmail.com

(Əvvəli ötən sayıımızda)

Beləliklə, aydın olur ki, Xıdır Nəbi ilə bağlı mərasimlərin hamisinin mahiyyətini “paya-pay” maxanizmi vasitəsilə Xıdır Nəbidən bərəkət əldə etmək təşkil edir. Göründüyü kimi, uşaların evlərdən Xıdır Nəbinin adına topladığı paylar Xıdır Nəbinin verdiyi enerji vasitəsilə bərəkətləndirildikdən sonra yenə insanların özünə qayıdır. Xıdır qovutdan öz payını götürdükdən sonra insanlar yerdə qalan payları özləri yeyir, yaxud uşaqların topladığı Xıdır Nəbi paylarından bişirilən kömələri insanlar yeyirlər.

“Xıdır Nəbi” mərasimi bəzi yerlərdə “Xıdırəlləz” də adlanır. B. Abdulla və T. Babayev yazırlar: “Xıdırəlləz - Anadoluda mayın 5-6-sı arasında keçirilən yaz-yaşılıq bayramı. Dirilik suyunu axtarış tapan iki qardaşın - Xıdır (Xızır) və İlyasın xalq tələffüz tərzi ilə birləşdirilmiş şəklində yaranmış folklorik addır. “Xıdırəlləz” bayramında Azərbaycandakı “Xıdır Nəbi” və “Novruz” mərasimlərinə bənzər şənlik keçirilir. Anadoluda gəzən rəvayətə görə, Xıdır və İlyas dirilik suyunu həmin gün tapmışlar” [5, s. 101].

Burada iki məsələ diqqəti cəlb edir: **Birincisi**, Xıdır kultu ilə İlyas kultunun birləşməsi; **Ikincisi**, birləşmiş Xıdır-İlyas (Xıdırəlləz) kultunun qışdan yaza keçidin bütün təqvim ritmlərini (mərhələlərini) əhatə etməsi.

Xıdır kultu ilə İlyas kultunun birləşməsi onların funksiya yaxınlığı ilə bağlıdır. Xıdır - yaşılıq, İlyas - su məbusudur. Yazın gəlişi, əkin-biçin, bağbağat və s. hamısı həm yaşılığın, həm də suyun bərəkətindən asılıdır. Həmin bərəkətləri isə Xıdırla İlyas verirlər.

Digər tərfdən, aydın olur ki, Novruz dediyimiz bayram kompleksi Xıdır-İlyas kultu ilə sıx bağlıdır. “Novruz” sözünün fars sözü olduğunu biliyik. Bizə belə gəlir ki, Azərbaycan Novruz bayramının əsasını, kökünü, platformasını Xıdır-İlyas kultu təşkil edir. Əlbəttə, bu fikrimiz ciddi əsaslaşdırma tələb edir. Ona görə hesab edirik ki, tədqiqatları bu istiqamətə yönəltmək olar. Bu da bizə Novruz adlanan ümumşərəq bayramının içərisində məhz türk xalqlarına məxsus la-

yı onun əsas sərhədləri çərçivəsində aşkarlamağa imkan verər.

Novruz bayramında, heç şübhəsiz, müxtəlif xalqların yaz bayramları bir-birinə qovuşmuşdur. Burada iki bayram layı aydın şəkildə müşahidə olunur: türk yaz bayramı ilə İran yaz bayramı (Novruzu). P.N.Boratav təsadüfən yazmış ki, “Novruz bugün də İranlıların milli bayramıdır. İran mədəniyyəti ilə sıx bağlılığı olan türklər də bu bayramı mənimsəyiblər, xüsusiilə Anatolida yaşayan əlevi-qızılbaş topluluqları bu bayrama xüsusi əhəmiyyət verirlər” [2, s. 271].

Müəllifin bu yanaşmasının doğruluğunu Novruz bayramının Türkiyənin hər yerində keçirilməməsi də təsdiq edir. Əvəzində Xıdırəlləz bayramı geniş şəkildə qeyd olunur. Ona görə də belə hesab edirik ki, müasir Novruz bayramı tarixən iranlıların Novruz bayramı ilə türklərin Xıdır-İlyas (Xıdırəlləz) bayramının qovuşmasından yaranmışdır.

P.N.Boratav Türkiyə sahəsini nəzərdə tutaraq yazır: “Bahar bayramlarının içərisində həm məşhur olması, həm də ona daxil olan adət-ənənələrin, şənliklərin zənginliyi baxımından ən diqqətə layiq olanı “xıdırəlləz”dir. Bu kəlmə müsəlman inancının əfsanəvi iki varlığı Xızır və İlyasın adlarının xalqın ağızında düşdürü formasıdır. Ərəbcə yaşılıq mənasını verən “hadr” ərəblərin islamdan əvvəlki mifologiyasında təbietin yaz fəslində yenidən canlanması simvolizə edən ilahi varlıq hesab edilir. İslam ənənələri bu əfsanəvi varlığı “nəbi” (peygəmbər) deyə səciyyələndirir. “Quran”da onun Musaya yol göstərməsi əhvalatı nəql edilir. Xalq inancına görə, Xızır vaxtaşırı dünyani dolaşır, gəzdiyi yerlərdə quru otları yaşıllaşdırır, toxunduğu adamın əlində yaşıl iz qoyurmuş. Xalq inanclarında onun bərəkət, uğur gətirməsi, darda qalanlara yardım etməsi, ona rast gələnlərin kömək edən Xızır olmasını sonradan başa düşüb, gördükleri vaxt öz arzularını söyləyə bilməmələrinə heyfəslənmələri haqqında rəvayətlər danışılır” [2, s. 276].

Müəllifin yazıqlarından bir neçə qənaət hasil olur: a) Türkiyə sahəsi türklərinin əsas yaz bayramı, il bayramı Novruz yox, Xıdırəlləzdir; b) Xıdır adı ərəb dili ilə bağlı olsa da, Xıdır kultuna ən müxtəlif inanclar qaynayıb-qarışmışdır; c) Xalq (folklor) ənənəsindəki Xıdır obrazında bərəkət və xılastarlıq kultları birləşmişdir.

P.N.Boratav Əli İmərin Halkalı bölgəsində keçirilən Xıdırəlləz bayramı haqqında verdiyi məlumatlara [bax: 4] əsasən yazır: “Xalq ənənəsində İlyas haqqında məlumatlar daha azdır. Bir inanca görə, Xızır və İlyas iki qardaş olmuş. Başqa bir inanca görə isə, onlar: Xızır oğlan, Əlləz qız olmaqla iki sevgili imişlər. Bir-birinə uzun müddət həsrət qalmış, Xıdırəlləz gecəsi görüşmüş və bu qovuşmanın sevinci içərisində can vermişlər” [2, s. 276].

Qeyd edək ki, Xıdır və İlyasın istər qardaşlar, istərsə də sevgililər kimi təqdim olunması mifoloji dünya modelərinə əsaslanır. Xıdırla Nəbinin qardaş olmasına əsasında əkizlər mifi, sevgililər kimi təqdim olunmasının əsasında kosmoqonik yaradılış mifi durur.

V.V.İvanov yazır: “Əkizlər mifi müxtəlif qəbilə başçıları və ya mədəni qəhrəmanlar kimi çıxış edən qeyri-adi varlıqlar haqqında mifdir. Əkizlər mifini əkiz qardaşlar (mütəffiq və ya düşmən), əkiz bacı-qardaşlar, androgen və zoomorfik əkizlər mifinə bölmək olar” [6, s. 174].

Bu fikirdə diqqəti cəlb edən ən mühüm məqam əkizlər mif modelində birləşən obrazların “qeyri-adi varlıqlar” olmasınaasdır. Xıdır da, İlyas da qeyri-adi varlıqlar, ölümsüz peygəmbərlərdir. Onların vahid modeldə birləşməsi yenidən yaranışa, həyatın davam etməsinə xidmət edir. Xıdırla İlyasın sevgili olmalarının əsasında kosmoqonik yaradılış mifi durur. Yəni onların sevgisində yeni dünya - yeni il, yaz, yeni həyat doğulur.

Alim ikinci hissə haqqında yazır: “2) Sabahı gün də bu arzu və niyyət əməlləri davam etdirilir. Amma həmin gün mərasimlər əyləncəli və bayram havasında keçir: qadınlar və gənc qızlar “mantivar çömləyi”ni (“niyyət çömləyi”ni) açırlar. Bu çömlək gecədən hazırlanmışdır; içində su doldurulmuş, suyun içərisində də niyyətdə iştirak edəcək hər şəxs öz balaca bir əşyasını (üzük, bilərzik və s.) salıb. Ağzı bir qifilla bağlanmış çömlək bütün gecəni bir qızılıgül fidanının altında saxlanılmışdır. Çömlək, adətə uyğun olaraq, bir gənc qızın başının üstündə açıldıqdan sonra kiçik bir qız usağı bir-bir onun içərisindəki əşyaları çıxardır. Onlardan hər biri çıxarılmamışdan əvvəl söylənən manibayati çıxan əşyanın sahibi üçün yozulur və bu yozumlar mərasimdə iştirak edənlərin gülüb-əylənmələrinə səbəb olur” [2, s. 276-277].

P.N.Boratavın təsvir etdiyi “niyyət çömləyi”, yəni “niyyət qazanı” mərasimi bizə Xıdır Nəbi bayramı ilə Novruz bayramı arasındaki əlaqələri anlamağa imkan verir. Qızların Xıdırəlləzdə keçirdiyi bu niyyət çömləyi ayını Novruz mərasim kompleksində Axır çərşənbə gecəsi keçirilən “vəsf-i-hal” mərasimi ilə mahiyyətcə eynidir. Yəni bu ayınlar fal mərasimidir və onların hər ikisinin vasitəsilə bəxt yoxlanılır. Bu da bizə onu deməyə əsas verir ki, türk bayramı olan Xıdırəlləz iranlıların Novruzu ilə qarışmış və nəticədə ümumşərəq Novruz bayramı yaranmışdır.

P.N.Boratav Xıdırəlləz mərasimlərinin üçüncü hissəsi haqqında yazır: “3. Xıdırəlləz günü qohum-əqraba, qonum-qonşu əmənliklərdə kütləvi şəkildə həmin güne məxsus yeməklər bişirərək şənliklər təşkil etməklə keçirir. Əyləncələrin başında gənc qızların ayaqlardan yelləncək asaraq yellənmə-

ləri gəlir. Xıdırəlləz haqqında toplanan məlumatların əksəriyyətində yel-ləncəyin həmin günə məxsus əyləncə olması üzərində daha çox dayanmışlar” [2, s. 276].

Bayramın üçüncü hissəsi də Novruzla paralellik təşkil edir. İlaxır çərşənbələrdə köhnə il yekunlaşdı, Novruz gündə isə yeni il bayram edildiyi kimi, Xıdırəlləz mərasiminin üçüncü hissəsində də xalq artıq öz arzu-isteklərinin, niyyətlərinin Xıdırəlləz vasitəsilə qəbul olunduğunu bayram edir.

İşin elmi nəticə və yenilikləri: Beləliklə, məlum olur ki, Xıdırəlləz bayramı elə Xıdır Nəbi bayramıdır. Xıdırəlləz bayramının əsasında Xıdır və İlyas kultları durur. Bayramda hər iki kulta aid olan ənənələr bir-birinə qovuşmuş haldadır. Bu cəhətdən bayramın Xıdır Nəbi, yaxud Xıdırəlləz adlanması onun mahiyyətini dəyişmir. Bayramın necə adlanmasından asılı olmayaraq, ona aid mərasim ənənələri və nəgmələrdə Xıdır kultunun da, İl-lyas kultunun da aydın şəkildə müşahidə olunur.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti bu işdən bayramlar haqqında aparılacaq başqa tədqiqatlarda nəzəri qaynaq olaraq istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə ali məktəblərdə mərasim folklorunun tədrisi prosesində praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənləşir.